

7. Зирка В. В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дисс.... доктора филол. наук : спец. 10.02.02 / Зирка Вера Васильевна. – Днепропетровск, 2005. – 462 с.
8. Золотова Г. А. Категории времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2002. – №3. – С. 8-29.
9. Калько М. І. Аспектуальність і дієслівна полісемія: [монографія] / М. І. Калько – Черкаси: “Брама”. Вид. Вовчок О.Ю., 2002. – 144 с.
10. Коваленко Н. Л. Лингвистическая обозначенность слогана в структуре рекламного текста: дисс.... кандидата филол. наук: спец. 10.02.02 / Коваленко Нина Леонидовна. – Днепропетровск, 2006. – 190 с.
11. Шульжук К. Ф. Структурно-семантичні параметри складного речення / К. Ф. Шульжук // Слов’янський вісник: Міжвідомчий науковий збірник. – Рівне. – 1998. – Вип.1. – С.219-223.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єршова Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Приватного вищого навчального закладу “Інститут ділового адміністрування”.

Наукові інтереси: синтаксична стилістика, культура мови.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ ТРИВАЛЕНТНИМИ ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Ірина ЖИГОРА (Кіровоград)

У статті визначено типи семантико-синтаксичної структури речень, породженої тривалентними ітеративними предикатами, якісний і кількісний склад лівобічних і правобічних непередикатних синтаксем, закономірності їхньої реалізації.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речень, ітеративні предикати, непередикатні системи.

The types of semantico-syntactic structure of sentences, which is determined by three-valency iterative predicates, have been analysed, qualitative and quantitative structures of left-sided and right-sided non-predicative syntaxemes, the regularities of their realization.

Key words: semantical-syntactical sentence structure, iterative predicates, non-predicative systems.

На сучасному етапі розвитку синтаксичних теорій речення вивчають як предикативну одиницю, враховуючи сполучуваність (валентність) предиката, конститутивного компонента речення, який зумовлює параметри семантико-синтаксичної структури речення.

Праці багатьох лінгвістів (Й. Ф. Андерша, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. Я. Плющ, О. І. Леути, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова, В. А. Тимкової, І. А. Пасічник та ін.) містять обґрунтування аспектів категорії валентності в цілому та її впливу на формування семантико-синтаксичної структури речення відповідно до типу предиката.

Актуальність проблеми аналізу семантико-синтаксичної структури речення з ітеративними предикатами визначається тим, що дієслівні предикати зі значенням кількісного повтору дії, їхню породжувальну здатність, типи семантико-синтаксичних структур речення, до складу яких входять ітеративні предикати, досліджено неповно, що пояснюється відсутністю загально визначених підходів до їх кваліфікації. Дотепер існує потреба комплексного концептуально-викінченого вивчення ітеративних предикатів.

Результати аналізу фактичного матеріалу дозволяють стверджувати, що специфіка ітеративного предиката виявляється у функціонуванні його як організуючого центру переважно в складних із семантичного погляду конструкціях, зумовлених особливостями вираження ітеративності. Породжувальна функція названих предикатів зумовлена семантичною природою, а характер їх валентної рамки залежить від того, до якої групи предикатів дії чи стану вони належать. Тому ітеративним предикатам властива одновалентність і полівалентність. Вершинну позицію в ієрархії семантико-синтаксичної валентності цих дієслів посідають семивалентні дієслова.

Об’єктом дослідження нашої статті є семантико-синтаксична структура речень з тривалентними ітеративними предикатами.

Аналізуючи ітеративні предикати (ІП), у статті послуговувалися існуючими в мовознавчій літературі класифікаціями одно- – полівалентних дієслів як спеціалізованих засобів репрезентації більшості предикатів [2; 3; 4; 5; 6; 7 та ін.], виокремлювали з-поміж них: а) власне-ітеративні дієслова багатократного способу дії; б) дієслова ітеративних способів дії; в) дієслова різного лексичного наповнення неітеративних способів дії, що мають потенційну змогу передавати ітеративне значення за наявності модифікаторів невизначеної повторюваності або певних контекстних умов.

Реченневотвірна функція багатомісних ітеративних предикатів має свою специфіку, що зумовлена їх семантичною природою, особливостями вираження невизначеної кількості повторюваних дій. Тому тривалентні ітеративні предикати відрізняються від одновалентних способом вираження повторюваності.

Типовими виразниками тривалентних ІП є дієслова, які керують трьома залежними іменниками. Вони становлять семантично неоднорідну групу.

Чисельність тривалентних дієслів в українській мові, які вживаються в ролі ітеративних предикатів, досить значна. У ролі тривалентних ітеративних предикатів можуть виступати дієслова, які позначають активну дію, виконувану суб’єктом. Найчисельнішою групою є дієслова конкретної фізичної дії із значенням творення (руйнування) об’єкта та видів діяльності: *будувати, ламати, майструвати* та ін. Напр.: *Не раз я малював стрімчасті скелі...* (М. Руденко); *Останнім часом моя електричка частіше стояла на запасних коліях, її ремонтували* (О. Кучерук). Конкретизуючи цю семантику, слідом за

А. П. Загнітком [6, 293], можна виокремити лексико-семантичні групи дієслів, що позначають: 1) покриття одного об'єкта іншим (*мостити, накривати, змащувати* та ін.): *Тоді вона... наклала густе соковите місиво на лоб, ніс, щоки* (С. Кабачинська); 2) цілісне покриття об'єкта (*загортати, обв'язувати, обмотувати* тощо): *Хлопчик прибігав, обнімав діда за коліна* (П. Махнюк); 3) вилучення об'єкта певним знаряддям (*втирати, мести, мити* та ін.): *Ще й досі доці вимивають із ґрунту людські кості...* (П. Наніїв); 4) нанесення удару (*бити, колоти, стукати* тощо): *Костриба нудився, перевертався з боку на бік, товкмачив подушку* (П. Махнюк); 5) зміну об'єкта певним засобом (*замивати, ополоскувати, просіювати* та ін.): *Степак з тим чоловіком, що весь час поправляв довге волосся, наче витирав об нього руки, балакали про рибалку* (В. Добрянський); 6) перетворення об'єкта певним знаряддям (*копати, рити* і под.): *А сей... зілля всякі вишукує, розкопує щось – робачка вигребе або метелика вловить, – дивиться, думає* (Марко Вовчок); 7) обробку об'єкта певним знаряддям (*боронувати, нагрівати, розфасовувати* і под.): *Кожного ранку він обливав себе холодною водою* (М. Хвильовий); 8) пошкодження предмета певним знаряддям (*виколювати, з'їдати, протирати* та ін.): *Восени вони випалювали траву* (В. Шевчук). До цих лексико-семантичних груп можна додати дієслова на позначення впливу суб'єкта на користь об'єкта: *Вранці і увечері їх поїли гарячим чаєм* (І. Багрянний), однак і це не вичерпує можливі різновиди повторювальних значень дієслів конкретної фізичної дії. Ядро тривалентних дієслів (які можуть набувати ітеративної семантики) становлять такі, що позначають: “пошкоджувати”, “наситити”, “руйнувати”, “створити”, “готувати”, “відновлювати”, “перевіряти”, “визначати”, “називати”, “повідомляти” та деякі інші, що утворюють периферію тривалентних дієслів.

Поширеною в українській мові є семантико-синтаксична структура речення з тривалентними ІІІ, що передбачає наявність об'єктної та інструментальної субстанціальних синтаксем. Обов'язковим компонентом таких конструкцій є об'єктна синтаксема, що позначає особу чи предмет, на які спрямовано дію суб'єкта. Відповідно до семантики керуючих дієслів конкретної фізичної дії, дієслів руйнування або творення та окремих видів діяльності в ролі об'єкта дії зазвичай виступають назви конкретних предметів, речовин, рідше – істот, осіб, збірні назви, в поодиноких випадках – абстрактні: *Завше йшов раненько, засипав у котли крупу, наливав воду, відрегулював вогонь...* (П. Махнюк). Інструментальна синтаксема в реченнях із предикатами конкретної фізичної дії позначає знаряддя або засіб, за допомогою яких виконує дію суб'єкт-діяч: *Господар на танку роздмухує високим гумовим чоботом мідного, начищеного до блиску самовара* (В. Дрозд).

У валентному оточенні дієслів із значенням конкретної фізичної дії з семантикою руйнування об'єкта та видів діяльності, окрім іменників на позначення виконавця та об'єкта дії, з'являється залежний іменник із функцією знаряддя дії (інструменталія): *Табуни коней щоліта витоптують копитами це поле*. У валентній рамці дієслів конкретної фізичної дії з семантикою творення та окремих видів діяльності (*будувати, висипати, готувати* і под.), замість іменника – назви знаряддя дії, вживається іменник, що визначає засіб дії, речовину, матеріал, з яких щось виготовляють, пор.: *Мати майже щодня пече солодкі млинці з яблуком* (Л. Романюк). Розглянуті вище предикати конкретної фізичної дії вимагають у лівобічній валентній позиції активного виконавця дії, тобто лексичне наповнення суб'єктної позиції не виходить за межі назв осіб, рідше – назв тварин.

Названі дієслова можуть вказувати на більший чи менший ступінь інтенсивності ітеративної дії, спрямованої на об'єкт: *бити, в'язати, гризти, гріти, місити, парити* та ін. Напр.: *Іван (було) підійде до машини, гордовито постукає носачами об тугі карби протекторів, поплеще долонею по капоту* (П. Махнюк). У ролі керованого такими дієсловами з ітеративною семантикою суб'єкта та об'єкта виступають іменники – назви істот, конкретних предметів, абстрактні, збірні, речовинні назви та особові, особово-вказівні, неозначені займенники: *Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки* (О. Донченко); *На них люди сушили перемоклий одяг, вішали рушніці чи легкі риболовські снасті* (Ф. Роговий). Окремий лексичний різновид представляють тривалентні дієслова “вимірювання”, що виражають ітеративну повторювану дію (*вимірювати, виміряти, відмірювати* і под.): *Попоміряв і я колісь – щоб його (шлях) не мірять!* (Т. Шевченко). Позначаючи дію суб'єкта на об'єкт, названі дієслова конкретної фізичної дії різного лексичного наповнення, дієслова вимірювання, вимагають облігаторної об'єктної та факультативної інструментальної синтаксем. Об'єктна синтаксема вживається переважно в знахідному відмінку, інструментальна – в орудному: *Деручись вище, він час від часу міряв очима відстань* (О. Гончар).

У позиції ІІІ дії широко використовуються тривалентні дієслова, які позначають “давання” (*адресувати, вручати, давати, нагороджувати* і под.): *І бог давав приплід* (М. Коцюбинський). Лівобічна суб'єктна синтаксема у тривалентних конструкціях із такими дієсловами давання заповнюється звичайно іменниками-назвами осіб, рідше – назвами предметів, абстрактних понять, пор.: *Буфетниця Соня... при знайомстві з чоловіками подає руку з манірно відставленим мізинцем* (С. Кабачинська); *Щоліта військова частина надсилає своїх хлопців допомагати на вивозі хліба* (О. Гончар). Дієслова, що мають у своїй семантичній структурі лексичне значення “давання”, сполучаються з об'єктною та адресатною синтаксемами. Об'єктний іменниковий компонент уживається в знахідному відмінку,

адресатний – у давальному: *Сама ходить у халаті, а матері кожен місяць иле гроші* (О. Кучерук). Нерідко правобічна факультативна адресатна синтаксема виражається імпліцитно, пор.: *І вона відправляла конверти мало не щодня* (кому?) (С. Носань).

Трьома залежними компонентами керують дієслова присвоєння та отримання на зразок *брати, діставати, добувати, забирати, купувати* і под.: *Кури вже стали добре нестися, кожен день по десятковій й більше свіженьких яєць забираємо із Сонєю в гніздах* (В. Яворівський).

Тричленна валентність властива багатьом дієсловом мовлення з семантикою “повідомлення”: *бесідувати, висловлювати, говорити, мовити, полемізувати* тощо. Напр.: *Раз у раз їй про мене нагадували* (А. Тесленко); *Іноді оповідав він їй, оправдуючись...* (О. Кобилянська). Тримісні дієслова передбачають об’єктні та адресатні правобічні субстанціальні компоненти. З адресатністю найчастіше пов’язують дієслова мовлення, які передають адресоване відношення суб’єкта до об’єкта. Це або звернення слів суб’єкта до адресата з метою привернення уваги співрозмовника, морального впливу на нього чи залучення його до співбесіди: *Він раз у раз повторював їй про це* (В. Підмогильний). В українській мові поширене персоніфіковане вживання дієслів мовленнєвої діяльності: *Але ще більше говорить він (осінній ліс) мені в такі години* (М. Хвильовий).

У складі виділеної лексико-граматичної групи дієслів мовлення можна виокремити такі адресатні тривалентні дієслова на зразок: *благати, відповідати, доповідати, запевняти, інформувати*. Морфологічно адресатність виражається формами давального, орудного й родового відмінків залежних від дієслів компонентів: *Почала все частіше дорікати ним Михайлові* (А. Тесленко). Можлива комбінація обов’язкових і факультативних компонентів, якщо за відсутності будь-якого з останніх учасників ситуації не порушується граматична організація і комунікативність речення, пор.: *Сиділа ночами, добирала найвищих слів у звертанні* (до кого?), *благала* (кого? про що?), *молила, присягалася найсвятішим – господом богом і дітьми* (кому?) (С. Носань). Перша субстанціональна синтаксема презентується назвами осіб та конкретних предметів, друга – позначає об’єкт дії суб’єкта й заповнюється переважно назвами осіб, іноді предметів, абстрактних понять, а третя позначає, кому чи для кого адресована певна дія, і виражається здебільшого іменниками – назвами осіб, рідше – конкретних предметів: *Скільки разів... радіо сповіщало мешканців про грядущі веселоці...* (С. Кабачинська). При цих предикатах поширена суб’єктна синтаксема у функції суб’єкта дії, виражена іменниками – назвами неживих предметів (явище персоніфікації): *Можливо, дороги тим нас зваблюють, що несуть у собі загадки, щораз обіцяють якісь несподіванки* (О. Гончар).

3-поміж тривалентних ІІ дії окремих лексичний різновид утворюють дієслова із семантикою “називання”, що можуть позначати ітеративну повторюваність дій (*величати, звати, іменувати, називати, прозивати* тощо): *Відступником він називав Неньчиного сина* (О. Гончар); *Цю групу в училищі “зусаками” й прозивають* (Левко Різник). Дієслова “називання” характеризуються здатністю керувати залежними лівобічною синтаксемою у функції суб’єкта дії та правобічними компонентами, що виконують функції об’єкта й адресата: *У такі хвилини він називає себе не інакше як теплеєм* (А. Михайленко). Суб’єктна синтаксема при таких предикатах виражається звичайно іменниками-назвами осіб у формі називного відмінка або займенниками більшості розрядів, об’єктна – іменниками – назвами осіб чи предметів у формі знахідного та орудного відмінків: *Сам Сулейман Перший називав свою дружину “хурем”-радісна* (С. Плачинда); *Довго він ламав язика над “Ігорочком” та згодом звав онука Огірочком* (П. Махнюк).

3-поміж тривалентних предикатів дії варто виокремити дієслівні предикати розумової діяльності, що пов’язані з інтелектуальною сферою людського буття (*ділити, додавати, множити, помножувати, пригадувати* і под.). Вони відкривають лівобічну позицію для суб’єктної синтаксеми у функції суб’єкта розумової, інтелектуальної діяльності, який позначає того, хто виконує активну дію на користь або на шкоду об’єкта, і заповнюється іменниками – назвами осіб або зазвичай особовими займенниками. У правобічній валентній позиції ці дієслова вимагають двох об’єктних синтаксем у функції об’єктів розумової, інтелектуальної дії і керують іменниками – конкретними назвами осіб чи предметів, однак переважно абстрактними назвами чи займенниками більшості розрядів, напр.: *Хтось у пресі часто порівнює наші... історичні думи з рапсодіями хіосського сліпця* (Т. Шевченко).

На периферії предикатів дії і процесу перебувають тримісні предикати, виражені дієсловами психічної діяльності (чуттєвого сприйняття) із семантикою невизначеної повторюваності (*відчувати, думати, забувати, зосереджуватися, почувати, слухати, уявляти* і под.): *Від час до часу відчуваю на своїй душі ту брудну пляму* (О. Кобилянська). На межі семантико-синтаксичної структури речення з цими дієсловами впливає лексичне наповнення деяких компонентів. Залежно від конкретного значення подібні дієслова можуть мати дво-тривалентну реалізацію, пор.: *Чого-то я не чув, чого-то я не бачив* (Марко Вовчок) – дво-валентна реалізація; *Слова ті Оверко не раз чув від коваля Кузьми* (К. Гордієнко) – тривалентна. На позначення об’єктної синтаксеми вживаються іменники конкретних, абстрактних назв, назви істот і неістот, збірні, речовинні назви та широке коло займенників, що залежно від лексичного значення набувають переважно форми знахідного, родового, місцевого відмінків: *Скільки разів вона*

згадувала його (день), скільки поверталася у нього (Л. Романюк). Спрямування на об'єкт увиразнюють прийменники, збагачуючи значення відмінків імен різноманітними відтінками: *Відвідував у неділю гучний містечковий базар, приглядався до народу, слухав гру і спів кобзарів* (С. Носань). Такі дієслова, уживаючись у значенні ІІІ, окрім облігаторних лівобічної суб'єктної позиції і правобічної об'єктної, відкривають факультативну правобічну позицію з функцією інструменталія, пор.: *Тут, біля церкви, завжди спинається, задерев'яніло, спостерігає за птаством* (чим?) (Б. Чалий). При цих дієсловах суб'єктна синтаксема виражена іменником чи займенником на позначення особи в називному відмінку, напр.: *Вдома вона щораз відчувала на собі пристрасний погляд Олега...* (Є. Куртяк); *Саме про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі* (М. Хвильовий). Зближення названих предикатів дії з предикатами процесу зумовлене послабленою динамічністю дієслів психічного сприйняття та певною пасивністю суб'єкта. Пасивність суб'єкта позначається давальним відмінком: *Вам завжди щось учувається* (Л. Яновський).

До тривалентних ІІІ можуть належати деякі дієслова із локативною семантикою. З'ясовуючи природу локативних предикатів дії, мовознавці по-різному кваліфікують їх, виокремлюючи з-поміж дієслів локативної дії підклас дієслів локативної дії та підклас дієслів локативної дії-процесу [8, с.187–188], або визначають ці предикати як предикати дії-локативності [1]. У поданому дослідженні дієслова з динамічною домінантою на зразок *падати, звалюватися, текти, хилитися, капати, гнутися* та дієслова *ставити, класти*, що можуть набувати семантики невизначеної повторюваності, включені до класу акціонально-локативних тривалентних ІІІ, напр.: *Коли яблука падають з дерева на дах, він здригається*.

Такі предикати вимагають лівобічної субстанціональної синтаксеми у функції суб'єкта дії-локативності й двох правобічних субстанціональних локативних синтаксем, одна з яких становить вихідну точку локативності та вказує на предмет, який презентується здебільшого назвами конкретних предметів у формі родового відмінка з прийменником *з*, а друга – кінцеву, що заповнюється іменниками-назвами зазвичай конкретних предметів у формі знахідного відмінка з прийменником *на*, напр.: *Щоночі чути, як у підвалі з крана на підлогу капає вода*. Наявність пасивного суб'єкта у лівобічній валентній позиції зближує ці предикати з предикатами процесу, оскільки стихійність перебігу таких процесів не передбачає зусиль суб'єкта, а семантико-синтаксична тривалентність і динамічність субстанціональної локативності – з предикатами дії. Нерідко одна чи обидві локативні синтаксеми виражені імпліцитно, напр.: *Дощі випадали щоденно* (М. Коцюбинський) – факультативні локативні синтаксеми, що встановлюють вихідний і кінцевий пункти руху; *Сік лоскотно скрапував* (звідки?) *на шию...* (С. Кабачинська) – факультативна локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху; *Бувало, на завдання ідемо..., і чвань холодна хлюпає з чобіт* (куди?) (П. Воронько) – факультативна локативна синтаксема, що передає кінцевий пункт руху. Отже, залежно від комунікативних потреб утворюється три комбінації облігаторних і факультативних правобічних синтаксем у межах семантико-синтаксичної структури речень із тривалентними ітеративними предикатами дії-локативності.

Отже, тривалентні дієслівні предикати як лексеми з подвійним керуванням [7, с.106], зумовлюють обсяг семантико-синтаксичної структури, збільшений за рахунок позиції об'єкта, адресата дії або знаряддя чи засобу дії. Тому тримісні ітеративні предикати вимагають таких правобічних субстанціональних компонентів, як об'єктна, адресатна або інструментальна синтаксеми. Фактичний матеріал свідчить про потребу подальшого дослідження потенціалу українських дієслів, які можуть презентувати ітеративність.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка. АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1983. – 219 с.
4. Городенська К. Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень із дієслівними предикатами / К. Г. Городенська // Південний архів : зб. наук. пр. Філол. науки. – Херсон : Айлант, 2001. – Вип. IX. – С. 22–25.
5. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМКВО, 1990. – 74 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон ДУ, 1996. – 437 с.
7. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк, 1998. – 208 с.
8. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Жигора Ірина Валеріївна – завідувач кафедри, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методик початкового навчання психолого-педагогічного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
Наукові інтереси : семантико-синтаксичні проблеми.